

VERSKA PRIPADNOST IN NARODNA IDENTITETA V EKSTREMNIH RAZMERAH¹

Tema sledečega prispevka je vprašanje, kako, na kakšen način se je kazala verska pripadnost slovenskih internirancev v italijanskih koncentracijskih taboriščih med II. svetovno vojno in na kakšen način je vplivala na družbeno konstrukcijo resničnosti, to je na njihovo oprdeljevanje samih sebe in taboriščnega družbenega sveta.

V času II. svetovne vojne je bilo slovensko etnično ozemlje razdeljeno med tri države, od katerih je vsaka načrtovala ukinitve slovenske identitete kot take. Vprašanje človekove identitete je bilo morda najbolj problematizirano prav v koncentracijskih taboriščih, saj so bila ta zgrajena na doslednem zanikanju vseh pravil in konvencij civilnega sveta in na njih temelječih gotovosti.

Med različnimi (sekundarnimi) identitetami sta tedaj padala posebno poudarjeno mesto in pomen narodni identiteti, saj so bili mnogi internirani ravno zaradi izražanja svoje volje po njeni ohranitvi. Prvotni smoter italijanskih koncentracijskih taborišč za prebivalce Ljubljanske province je bila namreč "normalizacija" Slovenije, zato so nameravali vanje spraviti predvsem vidnejše organizatorje upora. Poleg njih so se okupacijskim oblastem zdeli nevarni tudi izobraženci, zato so nameravale internirati kar vse slovenske izobražence iz province. Kot je Robotti 21. julija 1942 pojasnil Grazioliju, je bil pri tem edini zadržek "in pectore" napravljen glede na katoliške dijake, da bi izločili one, za katere so pričakovali škofov namig.²

V racijah, ki so jih italijanske okupacijske oblasti izvedle v Ljubljani in v provinci pomladi in poleti 1942, je narodni kriterij spodrinil političnega, tako da je bilo med zajetimi vedno več takih, "ki niso imeli s komunizmom nobene zveze".³ Neznani pisec poročila za pisarno vaških straž na Miklošičevi ulici o dogodkih v Ljubljani zadnje dni junija 1942 je v svojem poročilu zapisal, da so italijanske oblasti pobrale "najmanj 2/3 katoliškega dijaštva in akademske mladine, ravno tako tudi izredno mnogo ostalih naših mož in fantov". Po njegovi oceni naj bi to z drugimi besedami pomenilo, da so bili internirani taki, "ki so se odlično udeleževali v boju proti komunizmu in Osvobodilni fronti, dočim so ostali na svobodi premnogi zločinski tipi in nesporni pristaši komunizma in Osvob. fronte".⁴

V nasprotju z nemškimi taborišči, kjer so bili katoliški in protestantski duhovniki za nemškimi komunisti in socialnimi demokrati med prvimi žrtvami nacizma, v italijanskih ni bilo duhovnikov. Edina izjema je bil v tem pogledu upokojeni duhovnik Filip Marješič z Iga, ki je prišel v koncentracijsko taborišče na Rabu že s prvo skupino internirancev 27. julija 1942. Bili pa so zato med tistimi, ki so italijanskim okupacijskim oblastem pomagali razkrivati "krivce" in ki so pod prettjo internacije mobilizirali moštvo za MVAC in Vaške straže. Župnik Andrej Zupanc je o tem zabeležil v dnevnik na božič 1942, da mu je povedal kurat Legije smrti kaplan Andrej Sterle, da "v št. Jerneju organizirajo Ali - Ali", tj. v belo gardo ali v internacijo. Pozneje so te enote tudi same delale čistke in predajale ujete italijanskim oblastem za interniranje. Najbolj znana akcija te vrste so bile "božične racije", izvedene v imenu Kristusa Kralja konec 1942.⁵

O tem, koliko ljudi je bilo interniranih zaradi "normalizacije" Slovenije, ni dovolj zanesljivih podatkov. Ko se je Vatikan konec 1942 zanimal, kako je z interniranjem Slovencev, je tedanji poveljnik italijanske vojske za Slovenijo in Dalmacijo napisal poročilo, v katerem je navedel, da je bilo tedaj 17.369 oseb v naslednjih taboriščih: Rab 6.577, Gonars 2.250, Monigo 1.136, Padova 3.522 in Renicci 3.884.⁶

Jasno je, da je bilo med tolikšnim številom internirancev relativno malo pripadnikov NOB. Zato so katoliški veljaki večkrat zahtevali od okupacijskih oblasti, naj izpustijo tiste, "ki jih je ta usoda doletela po nedolžnem". Višek tega prizadevanja je bila spomenica škofa Gregorija Rožmana z dne 26. septembra 1942. Škof je svoj predlog generalu Gambari utemeljeval takole: "Porabljam to priliko, da Vaši Ekscelenci ponovno zagotavljam, da so Slovenci narod, ki s samozatajevanjem prenaša svojo največjo nesrečo, ki je miren in lojalen do oblasti, ki ni prevrten, temveč zna realno presoditi nastalo situacijo in je navajen dajati cesarju, kar je cesarjevega, in Bogu, kar je božjega. Priznavam, da so se med Slovenci pokazali izjemni pojavi, ki bi lahko spravili v dvom točnost moje iskrene karakterizacije slovenskega naroda. Nimam namena iti preko teh pojavov. Ne samo jaz, temveč ogromna večina slovenskega naroda obsoja nesrečne podvige neodgovornih elementov, ki so pod krinko narodnoosvobodilnega boja započeli teroristične akcije nad Slovenci in nad premoženjem naroda z namenom, da spravijo narod v brezupen položaj, v katerem naj bi postal žrtev komunizma..."⁷

1 Prispevek je bil pripravljen za delavnico "Arstija, Jugoslavija, Slovenija, Slovenska identiteta skozi čas", ki jo je organiziral prof. dr. Dušan Nečak in je potekala v Lipici od 29. maja do 1. junija 1996.

2 "Komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev za Slovenijo" in "Inštitut narodne osvoboditve pri predsedstvu vlade LRS". Zločini italijanskega okupatorja v "Ljubljanski pokrajini". 1. knjiga: Internacije. Ljubljana 1946, dok. št. 88a.

3 France Šeškar, Pismo g. Preglju! Kostanjevica, 14. oktobra 1942, Arhiv Inštituta za norejšo zgodovino Ljubljana, Domobranski fond, fascikel 120. Situacijska poročila pisarni M7 iz raznih krajev pokrajine.

4 Arhiv Inštituta za norejšo zgodovino Ljubljana, Domobranski fond, fascikel 120. Situacijska poročila pisarni M7 iz raznih krajev pokrajine.

5 Tone Ferenc, Okupatorjeve racije v Ljubljani leta 1942, V: Kronika 2/1981, str. 183-228.

6 Milan Brezovar et al., Okupatorjevi zapori in taborišča, Ljubljana 1960, str. 49.

7 Franček Saje, Belogardizem, Ljubljana 1952, str. 498.

Uspeh škofove spomenice je bil dogovor z Gambaro o ustanovitvi komisije za vračanje internirancev. Praksa je kmalu pokazala, da so bili "nedolžni" predvsem tisti ljudje "iz pobožnih družin, ki so bili vedno nasprotniki komunističnih načel in bi bili pripravljeni, da se z besedo in orožjem bore zoper komuniste" - tako je, denimo, pripisal k seznamu z imeni 41 internirancev iz Dolnjih Laz in Zapuž, ki ga je poslal 19. novembra 1942 komandi XI. a.z. ribniški dekan Viktor Demšar.⁸

Pri italijanskih oblasteh so posredovali za tiste, ki so bili pokorni oblasti in nasprotni "prevratnim nazorom" ali so bili celo pripravljeni boriti se proti partizanom, še številni drugi duhovniki. Na ljubljanski škofijski ordinariati so prihajale prošnje, v katerih so prosilci zatrjevali, kako določena oseba nikakor ni prevratnik, ampak je, nasprotno, lojalen podanik italijanske postavne oblasti. Med njimi so bile tudi takšne, kakršno je 1. januarja 1943 napisal v Gonarsu internirani Avgustin Karner: "G. škof, jaz se obračam na Vas s prošnjo, da bi bil sprejet v belo gardo, ker silno gorim od želje, da se borim z našimi fanti in možmi proti brezbožnim komunistom... Zato Vas prosim, g. dr. škof, da me pokličete iz internacije v Ljubljano, da prisežem na zvestobi beli gardi in da se poslej borim z dušo in telesom za Kristusa Kralja in za red in mir v naši Sloveniji. Garantiram Vam, g. škof, da če bom sprejet v belo gardo, bo marsikateri rdeči brezbožnik padel mrtve ali živ pravdi v roke, ker jaz gorim od želje, da se borim proti njim..."⁹

Karner je bil seveda izpuščen; prav tako je bilo npr. izpuščenih devet taboriščnikov z Raba, za katere je prosil oddelek MVAC iz Tomačevega. Brezuspšne pa so ostale prošnje za izpust internirancev iz Preloke, čeprav so bili po navedbah župnika Jožeta Pokorna vsi "prav dobri katoličani", a očitno niso pokazali dovolj vneme za boj proti "brezbožnim komunistom".¹⁰

V italijanskih koncentracijskih taboriščih za razliko od nemških vera in njeno izražanje ni bila prepovedana in preganjana, temveč so jo taboriščni oblastniki celo spodbujali. Tako so, na primer, v Gonarsu spočetka po maši delili pakete, mladoletnikom pa so leta 1942 po prazničnih mašah dajali dodatno sadje. Taboriščni oblastniki so internirance celo na silo podili k nedeljskim mašam. V Gonarsu je npr. kapetan Macchi pomladi 1942 velikokrat z bičem v roki tekal okrog barak in podil tiste, ki niso bili pri maši. Pri tem je nastalo po taborišču "smešno tekanje", v katerem so zmagali največkrat pregnanci. Zato jih je Macchi pred mašo postrojil, zatem pa so morali skupno odkorakati k maši. Albin Zupančič je v svojem dnevniku¹¹ 21. junija 1942 takole opisal nedeljsko mašo: "Res čudno to zgleda. Danes so nas kar nagnali, da moramo vsi k maši, malo čudno je to, prisiljena maša. Fajmošter je maševal, kapetan je pa vpil kot jesihar."

V Gonarsu je uprava taborišča kot dokaz svojega krščanskega humanizma naročila pri tam interniranem slikarju Nikolaju Pirnatu izdelavo kipa Madone, ki naj bi stal sredi taborišča. S tem namenom so mu prepustili v skladišču prostor za atelje in mu dovolili, da je šel nakopat ilovico ven iz taboriš-

ča. Pirnat je naročilo sprejel, vendar kipa nikoli ni dokončal. Delal je osnutke za spomenike Cankarju, Jakopiču in Aškercu ter napravil veliko mapo risb iz taboriščnega življenja. Ves čas je upal, da bo smel razstaviti svoja dela, in se hkrati bal, da upa zaman. Zato se je norčeval iz možnosti, da mu to ne bi uspelo: "Kaj meniš, če bi poslal svoje risbe razstaviti v Ljubljano in predlagal, da bi Grazioli odprl razstavo?... Imel bi lahko prav lep govor. - Gospoda, ta razstava vam je dokaz, da fašizem ne zanemara kulture, tudi ne v taboriščih, kamor smo prvenstveno poslali ljudi, ki opasno motijo naše kulturno poslanstvo. Toda fašizem ni maščevalen, celo v taboriščih vsestransko - dobra beseda, ne? podpira udejstvovanje duha. S temi besedami in ugotovitvami odpiram razstavo."

Njegova bojazen je temeljila predvsem na njegovem pojmovanju vloge in pomena umetnosti v času, "ko je vsa narodova čast na kocki". Umetniki bi namreč morali po njegovem mnenju brez izjeme delovati za to, da se ta čas ne poniža: "Umetnost podjarmljenega naroda, katero bi fašizem jemal v okrilje, nima za narod kakor tudi ne za človečanstvo nobene vrednosti. Tudi če slika umetnik pokrajino, ki ne predstavlja nobene druge ideje kakor umetniške, ne bo nikoli umetnine ustvaril, ker sem prepričan, da ga prav na skrivaj grize vest in mu jemlje polet."¹²

Možnosti za opravljanje verskih obredov niso imeli le prve mesece v koncentracijskem taborišču Gonars. Nekaterim internirancem se je tedaj "duhovna oskrba" zdela "morda še bolj" nezadostna kot materialna in so večkrat sami prosili pri upraviteljih taborišč, da bi jim bilo na kakšen način omogočeno spolnjevati verske dolžnosti. Pripadniki Straže v viharju so zaprosili taboriščne oblasti, da bi imeli spoved. Neko soboto je res prišel v taborišče pater, hodil iz barake v barako in spovedoval. Ker je bil pater italijanski kurat, so iz taboriščne pisarne razposlali šope listkov, na katerih so bili navedeni grehi s prevodom, da bi vsak lahko povedal po italijansko, kako je grešil. Videti je bilo, da so prevedli kar na slepo italijanske vojaške predpise za izpraševanje vesti, zato so mnoga vprašanja zvenela smešno in neumestno: "Si bil požrešen? - Si v postnih dnevih užival meso? - Ali si se pregrešil z neizmerim uživanjem? - Si se vdajal pijančevanju in ponočevanju? - Si nečistoval sam s seboj ali z drugimi? - Si pozelel svojega bližnjega ženo, v mislih, v dejanju? - Si na nespodoben način občeval z ženo? - Si spolno izrabljal živali? - Si nečistoval s svojimi otroki ali z bližnjimi sorodniki?"¹³

Ogromna večina taboriščnikov iz Ljubljanske in Reške province je bila katoliške vere, našli pa so se med njimi tudi zelo redki pripadniki drugih ver. Tako je bil na primer v Reniciju konec januarja 1943 en musliman, poleg njega pa še dva pravoslavca in protestanta. Krščanstvo je močno vplivalo na družbeno konstrukcijo resničnosti, in to tudi pri tistih, ki so bili že vzgajani v ateističnem duhu. Še zlasti to velja za osmišljanje njihovega družbenega statusa, saj so čas internacije doživljali kot "čas naše golgotе"¹⁴ oziroma "kalvarije našega ubogega naroda".¹⁵ Tako so na določen način tudi sami pristali na trpljenje v taborišču, toda za ceno (upanje),

⁸ F. Saje, op. cit., str. 433.

⁹ F. Saje, op. cit., str. 529.

¹⁰ Jože Pokorn, Pismo Škofijskemu ordinariatu v Ljubljani, Preloka, 10. marec 1943, Nadškofijski arhiv v Ljubljani, Fascikel Okupacija, fond 2.

¹¹ Dnevnik iz Gonarsa in Renicija 1942/43, Dnevnik hrani hčerka, Alenka Mihailorski.

¹² Juš Kozak, Lesena žlica, Ljubljana 1947, str. 288.

¹³ J. Kozak, op. cit., str. 360.

¹⁴ France Šušteršič, Rab 1943, V: Borec 10/1973, str. 552.

¹⁵ Viktor Maček, Pisma in sporočila iz Renicija, Arhiv Muzeja novejšje zgodovine Ljubljana, Fascikel Italijanska koncentracijska taborišča.

da bodo za svoje trpljenje nekoč poplačani: "Veliko je bilo trpljenje slovenskega ljudstva v tej grozni vojni. Z zlatimi črkami bi bilo lahko vpisano v zgodovino Slovencev, ker takega trpljenja slovenski narod še ni doživel. Lakota, pretepanja, mučenja, vse to je bilo na dnevnem redu. Stotine in stotine slovenskih žrtev vpije po maščevanju, ki bo prišlo in prineslo mir, blagostanje in zadoščenje slovenskemu narodu."¹⁶

V taboriščih so mnogi svojo usodo pripadnikov "premagane naroda" sprejemali z vdanostjo, kot nekakšno pokoro, in še bolj vneto molili. Upali so, da bodo uslišani v svojih molitvah in spuščeni domov ter da bo božja kazen zadela krivce njihove nesreče. Savo Kamenšek si je zapisal v zvezek¹⁷ daljšo pesem neznanega avtorja z naslovom *Gonarška legenda*, ki pripoveduje o tem, kako sta se sam bog Oče in sv. Peter podala na zemljo, "da ovčicam svojim dragim grešno vest bi izprašala". Ker sta prišla v Ljubljano ravno v času italijanskih racij, so ju zajeli in poslali skupaj z množico Slovencev v živinskih vagonih v Gonars. Tako sta lahko na svoje oči videla, da so tamkajšnji arestanti ljubljanski fanti, ki so vsi "pošteni zemljani". Svojo neprijetno zemeljsko avanturo sta sklenila po vrnitvi v nebesa:

"Tam v nebesih pa Bog vpiše
v svojo knjigo na list prazen
nič Slovenci niso krivi
ampak - one čuka kazen."

Krščanstvo je dajalo ritem njihovem vsakdanjemu življenju, v katerem so bili najpomembnejši mejniki nedelje in cerkveni prazniki. V enoličnost taboriščnega življenja mejniki niso prinesli spremembe, ki so je bili vajeni in ki so jo pričakovali. Ker so bili od doma navajeni ob nedeljah in praznikih preseliti se iz kraljestva nujnosti v kraljestvo svobode, se je primerjava med tu in zdaj in domačim življenjem najsilabše iztekla prav ob nedeljah in praznikih. Žalost, ki so jo povzročala takšna razmišljanja, je po eni strani krepila hrepenenje po domu, po drugi pa je koga lahko pripeljala do pravega brezupa, saj je bilo videti vse brez smisla in izhoda. Večina nekdanjih rabskih internirancev se spominja, da je največ ljudi umrlo na božični in novoletni dan.¹⁸

Čeprav podatki iz kronike samostana Sv. Eufemije, ki jo je pisal fra Odoriko,¹⁹ teh navedb ne potrjujejo, iz njih vendarle lahko razberemo, da so bila občutja osamljenosti, izkoreninjenosti in vrženosti v tuji, neprijazni svet, najhujša prav te dni.

Interniranci so po svojih močeh proslavljali vse cerkvene praznike, najbolj svečano veliko noč in božič. Te so proslavljali vsi, vključno s komunisti. Pred božičem so si "sentimentalnejši" začeli postavljati jaslice, in to "domače slovenske jaslice: Marija - izgnanka, Jožef - izgnanec, božje dete - sirota brez strehe".²⁰ Druge dni je bilo po vseh taboriščih slišati bolj ali manj glasno prerekanje in zmerjanje, bile so tatvine in prerivanja. Na božični dan se je nekaterim zdelo vse povsem drugačno, kot da je okrog njih zavladal "božji mir". Marsikje je hrlela svečka, slišati je bilo božične pesmi, mnogi so molili rožni venec idr. molitve. Zvečer dolgo niso mogli zaspiti: zajelo jih je "božično hrepenenje". Tudi tiste, ki sicer niso bili

verni, je tedaj zajelo močno religiozno obarvano čustvovanje, utemeljeno na prepričanju, da bo dobro nekoč poplačano in zlo kaznovano.

Zaradi materialnega in psihičnega pritiska, ki so mu bili izpostavljeni v taborišču, se jim je sčasoma marsikaj, kar so pred internacijo mislili o človeku in družbi, "na glavo postavilo". Zaradi velikih razlik v njihovem življenju v taborišču in pred tem pa so toliko bolj jasno opazovali, kako je bilo veliko tistega, kar je bilo nekoč samoumevna sestavina vsakdanjega življenja, dejansko del njihove identitete. Taboriščni vsakdanjik jih je s svojo drugačnostjo opozoril, da vladajo v vsakdanjem življenju zakonitosti, ki se jih ljudje ne zavedajo. Menda vsi nekdanji interniranci označujejo življenje v taborišču s sintagmo "boj za obstanek", torej izrazito materialistično. Življenje v ujetništvu je vplivalo na oblikovanje novih norm in vrednot o človeku, njegovem dostojanstvu in sreči. Resda je na istih normah in vrednotah temeljil egoizem, ki se je v taboriščih pogosto razrastle prek vsake razumne mere; toda kakor koli že je bila ta nova antropologija enostranska, je bila vendarle močen udarec za stare mite o človeku, ustvarjenem po božji podobi, o ljubezni do bližnjega itd.

Zaradi hudega pomanjkanja, zlasti hrane, so imeli interniranci priložnost spoznavati velik pomen materialne podlage človečnosti: če je siti obrnjen na vse strani, je lačni obrnjen predvsem k mizi. Zaradi pomanjkanja so po ugotovitvah pisca poročila *Razmere na Rabu*²¹ potonili "v materijalnost" in mislili predvsem na naslednji obrok. Pri tem je naraščalo prerekanje, tožarjenje in medsebojna nejevolja do prave "divjosti". To je šlo celo tako daleč, da naj bi oblikovalo v očeh stražnega osebja podobo "volčje zmaterijaliziranih Slovencev, ki bi bili tam za kosček kruha in za požirek mineštre pripravljeni ubiti tovariša". Takšno ali temu podobno stanje je prevladovalo tudi v drugih taboriščih. V Gonarsu je imel npr. list Dopodomani, ki so ga izdajali interniranci, na junjevo 1942 v glavi zapisano naslednjo misel: "Človek je ustvarjen po božji podobi - Žival se razlikuje od njega, ker nima duha. Ali je vredno zatajiti človeško dostojanstvo radi par žlic pomij?"

Ko so začeli komunisti po posameznih taboriščih s skrivno politično aktivnostjo, so si predvsem prizadevali zbuditi duha odpora. Po besedah Franca Potočnika iz njegovega neobjavljenega spominskega zapisa *Naša politična in vojaška organizacija*²² je bil njihov smoter takle: "Hoteli smo iz neorganizirane, potrte mase stvoriti bojno linijo fanatično zavednih ljudi, ki vedo, zakaj trpe in ki se pripravljajo, da ob prvi priliki strejo kruti režim okupatorja - v kratko, da stvorimo Osvobodilno fronto!" Morda se zdi nekoliko paradokсно, če je njihovo politično delovanje izhajalo prav iz razlage, zakaj interniranci trpijo in da bodo nekoč dobili za svoje trpljenje pravično zadoščenje, saj več kot očitno spominja na krščanske nauke o tem, da bo dobroti nekoč poplačano in zlo kaznovano. Vendar - kakor kaže isti zapis - to ni bilo naključje: "Bolj kot hrana lačnega, celo bolj kot prostost zaprtega, dvigne zatiranega človeka zavest, da trpi in se bori za pravico, za svetle ideale boljše bodočnosti svojega naroda. S spoznanjem pravice se ojekleni njegov odnos in ta jekleni odpor vnosi

16 Srečko Černe, *Spomini na internacijo v Trst in Padovi, Ljubljana 1943. Rokopis hrani avtor.*

17 Rokopis hrani vdora, Ančka Kamenšek.

18 Božidar Jezernik, *Boj za obstanek, Ljubljana 1983, str. 196.*

19 Odoriko Badurina, *Kronika samostana u Kampor., 5. knjiga. Arhiv Franjevaške biblioteke Kampor-Rab.*

20 Božo Podkrajšek, *Božič v taborišču Renicci. V: Ljudski teknik 48. Trst 1946, str. 9.*

21 Arhiv Inštituta za novejšo zgodovino Ljubljana, Domobranski fond, fascikel 123, mapa Poročila o razmerah v italijanskih koncentracijskih taboriščih. Isto: domobranski fond, fascikel 129, mapa Situacijska poročila.

22 Arhiv Inštituta za novejšo zgodovino Ljubljana, Fond Taborišča I.

v izmозgano telo nesluteno telesno in duševno energijo."

Verske razmere niso bile po vseh taboriščih enake. Iz poročil nepodpisanih cerkvenih obiskovalcev posameznih taborišč je razvidno, da so bile dokajšnje razlike celo med posameznimi sektorji v istem taborišču. V gonarški beti, kjer so do novembra 1942 prevladovali delavci in pristaši OF, jih je "le malo" hodilo k maši, medtem ko jih je pod šotori game, kjer so prevladovali dijaki in študenti in so bili pristaši OF v manjšini, k maši hodila "četrtnina". V splošnem so se podeželani pogostejše udeleževali verskih obredov kakor meščani, ženske pogostejše kot moški in ostareli bolj kot mladina. Po nepodpisanem poročilu je bila konec leta 1942 v Gonarsu v tem pogledu precejšnja razlika med interniranci iz Ljubljanske in Reške province. Med slednjimi naj bi bili tedaj v veliki večini "preprosti, verni" ljudje; nasprotno naj bi bili Slovenci, ki so jih prignali tja iz Ljubljane ali iz Moniga, najsi so bili posamezniki ali družine, zvečine "prijatelji partizanov". "So pa vmes tudi naši ljudje, ki te pokore ne zaslužijo. Vendar pa so mnogi teh komunistov in partizanov precej dostopni in mehki, ostali pa napram duhovniku hladni, skoraj sovražni, med temi zlasti dekleta." Po navedenih ocenah so bile verske razmere najslabše med moškimi na Rabu. O njih je nepodpisani obiskovalec, pisec poročila o razmerah na Rabu poročal naslednje: "Tak kraj more moralno okužiti vse tiste, ki niso močno vzgojeni, zlasti mladoletno mladež od 16. leta dalje, med katero je mnogo dijakov, ki morajo tu poslušati brezverske in protiverske pogovore in najpodlejša kvantanja materialističnih razvratnežev, ki se v svojem gnevu in neugodju, ki so mu izpostavljeni tu, ne znajo premagovati."

Značilno je, da je po vseh taboriščih prej ali slej prevladalo brezversko razpoloženje. Ali kakor je poročal nepodpisani frančiškan v poročilu o svojem obisku v Padovi: interniranci niso imeli po večini "nobenega smisla za nadnaravno in so (bili) do duhovnika sovražno razpoloženi". Na Rabu je npr. nekoč Lojze Božič, sicer vernik, ko je "skoro umiral" od lakote, zavrnil obisk duhovnika z besedami: "Dajte mi kruha!"

Za versko življenje v taboriščih so pretežno skrbeli italijanski kurati. Zvečine so bili italijanski oficirji; od drugih so se razlikovali predvsem po križu, našitem na rokav. Mnogi interniranci so se odvrčali od njih že zaradi tega. Vendar so imeli tisti kurati, ki so jih ganile stiske ujetnikov, dela na pretek. Zlasti velikega spoštovanja so bili deležni tisti, ki so znali slovensko in ki so imeli "dovolj srca za nesreče slovenskih ljudi", tako da so se zanje potrudili še kako drugače kot z golim opravljanjem verskih obredov. Nekateri med njimi so svojo službo opravljali vestno, drugi bolj z levo roko. Vsekakor pa so imeli na verske razmere v posameznih taboriščih velik, morda celo odločilen vpliv. Po mnenju pisca poročila o razmerah na Rabu bi moral v taborišče tudi eden izmed treh domačih dušnih pastirjev, če zapusti faro s tisoč petsto dušami kakšnih petsto moških. "Ponižanje se potem ne bi tako čutilo in tudi oblastvo bi čutilo, da nima opravka s samimi grešniki. Nič ni čudnega, če so povprečneži padli med neverneže, povprečni pa se močno k njim nagnili in da so mogli vztrajati le močno versko vzgojeni farani. Tako slišiš v šotoru morda na desnici še vsak dan molitev, če so se mogli dobri farani med seboj združiti, na levi pa le preklinjanje, zabavljanje, kvantanje. Če bi bilo med temi zastraženci tudi kaj duhovni-

kov, bi se z vsemi postopalo in tudi bolj zanimalo zanje, predvsem bi se po njih, ki imajo edino možnost občevanja z višjim pastirjem in cerkv. stolico, toliko zboljšal splošen, materialen položaj v taboriščih, da bi bilo to znosno in človeka dostojno, kar je tudi za pravi odnos do Boga nujno. Človek namreč čuti, da tudi javno združevanje z Bogom zahteva - zlasti v katoliški državi kateksohen - nekega primarnega reda, dostojnosti in eksistomina, nikar pa da je človek tam vržen iz najlepše urejenega doma in družinskega življenja v prepuščajoče šotore, razpete na zemlji v prahu, postlane le s slamo in izpostavljene vetru in nalivom."

Večina internirancev od duhovnikov ni pričakovala samo duhovne tolažbe, "pač pa materialne pomoči, kar je nekoliko umljivo radi njihovih razmer". Pričakovali so, da jim bodo duhovniki, ki so navadno prihajali v taborišče brez strogega nadzorstva, prinašali cigarete, prenašali pisma in denar, poizvedovali po svojcih itd. V Gonarsu je npr. don Antonio užival velik ugled in zaupanje, ker je neprestano tekal med barakami in upravo, se ustavljal med interniranci in jim govoril o narodu, ki je suženj, a bo zmagovit, ker zna trpeti. K njemu so prihajali na spoved tudi tisti, ki niso bili verni, saj je pri spovedi sprejemal listke z naslovi svojcev in jih tudi vestno odpošiljal. Poleg tega je v okoliških vaseh organiziral zbiranje sadja za brezplačno razdeljevanje med internirance. Pirnat ga je narisal, kako kleče moli z otročičkom v naročju. Ob sliki je pripisal besede: "Beguncem daj spet priti v rojstni kraj."²³

Na Rabu so imeli interniranci "dobrega zaščitnika" v kuratu Pucchi. Tudi ta je pridno skrbel za njihov materialni blagor: utihotapljal je v taborišče denar, posredoval dopisovanje, poizvedoval o umrlih ipd. Svojci so na njegov naslov pošiljali denar, pakete, obleko, časopise; tudi od Rdečega križa je vedno kaj izposloval za internirance brez svojcev in doma.²⁴

Nasprotno pa so bili zelo nepriljubljeni tisti kurati, ki so pridigali v italijanskem jeziku, jim govorili, da so najprej fašisti in šele potem duhovniki, bili "gizdalini" ali "surovi ljudje brez srca". Od duhovnikov so namreč pričakovali, da bodo z njimi, ne z Italijani. Tako naj bi, denimo, nekdo na Rabu poleti 1942 ob pogledu na don Fernandina in internirane otroke, ki so jih vojaki s puškami vodili na kopanje v Kamporski zaliv, vzrotil: "Kaj tebe ne spremlja straža, kakor naše otroke? Si njihov, kaj, in za nje žebráš tod okoli? Fejte bodi! Če bi bila ena sama tvoja beseda resnica, bi bil na strani punta, bi vodil punt. Ne bi bil na strani teh, ki morijo, in ne bi naših otrok samo pokopaval! - Pri priči naj me ubije strela, če bom še kdaj dal en sam sold za to reč!"²⁵

Italijanska taborišča za prebivalce Ljubljanske province so večkrat obiskali razni visoki dostojanstveniki rimskokatoliške cerkve. Papeški nuncij Borgoncini, na primer, je obiskal vsa taborišča za Slovence v Italiji, v Gonarsu je bil celo dvakrat. Rab je obiskal škof Srebrnič. Interniranci so od teh obiskov zelo veliko pričakovali. Ko je Borgoncini po končanem govoru internirancem podeljeval papeški blagoslov, je to redno povzročilo med njimi hudo nejevoljo, češ da hočejo kruha, da hočejo domov, blagoslov naj nuncij kar sam poje. Ko je delil blagoslov, je klečalo pred njim "komaj nekaj desetih glav", medtem ko so drugi "trdovratno stali".

Borgoncini je zbranim navadno povedal, da ga pošilja sveti oče, ki se posebno zanima za slovenske ujetnike; papež bi

23 Iran Bratko, *Teleskop*, Ljubljana 1975, str. 54; Jože Martinčič, *Beg iz Gonarsa*, Ljubljana 1978, str. 85.

24 Jakob Springer, *Smrt na Rabu*, V: *Dolenjski list*, št. 8, Novo mesto 1961, str. 4-13; Rafael Rabič, *Rab - taborišče smrti*, V: *Zbornik Svobodne Slovenije* 1970, Buenos Aires 1969, str. 73.

25 Milena Mohorič, *Motivi z Raba*, Ljubljana 1946, str. 25.

jim rad dal po njem svoj blagoslov. Pozval jih je na vdanost sveti veri, saj jim bosta molitev in vera v boga lajšala trpljenje. Na koncu nagovora je izrazil željo, naj zapojejo kakšno Marijino pesem, ker ve, kako so te pesmi priljubljene pri Slovencih. V Gonarsu je pevski zbor ob prvem obisku 11. avgusta 1942 zapel Lepa si, lepa si. Nato so pevci zapeli V boj in za konec slovesnosti še Hej Slovani. Macchi je še prej naročil naročil kapom barak, da se ne bi spomnil kak komunist napraviti demonstracij. To je večino samo še bolj vznejevoljilo: "Ja hudiča," je zapisal v dnevnik Albin Zupančič, "kaj nas imajo še vedno za komuniste, saj so imeli vendar dovolj prilike, da so spoznali, kaj in kako smo, da smo le navadna sestradana raja. Do fajmoštrov mi že itak ni, zdaj pa še posebno ne."

Podobno so bili nezadovoljni s Srebrničem na Rabu, ki jih je ob slovesu podobno nagovoril in jim podelil podobice. Upali so, da jih bodo spustili domov, ko bo škof videl, v kaki bedi živijo; da se bo vsaj hrana izboljšala, ko bo škof videl, v kaki bedi živijo. Pričakovali so, da bodo oni, ki od njih zahtevajo spoštovanje oblasti, tako kot so njih učili, opozorili tudi oblastnike, da je oblast od boga. Medtem ko je škof podeljeval blagoslov, je bilo slišati jok in mrmranje. Ženske so dvigovale otročice nad glavo in se jezile, češ "če bi imel srce, bi nam prinesel kruha, ne pa blagoslov!" Škofov obisk, ki je imel namen oživiti in poživiti vero v lačnih ljudeh, ki naj bi imeli na jeziku skoraj samo še kletev, je povzročil med njimi samo razburjenje.²⁶

Vendar je bil za internirance obisk cerkvenih dostojanstvenikov, zlasti papeževega nuncija in krškega škofa, velik dogodek, vsekakor neprimerno večji od vojaških ali civilnih obiskov, pa čeprav samega generala Robottija, ki je kot komandant Superslode obiskal Rab, ali načelnika oddelka za vojne ujetnike in internirance pri komandi Superslode generala Giglia. Pričakovali so namreč, da bodo prav obiski cerkvenih dostojanstvenikov ugodno vplivali na njihov položaj. Goreče so si želeli, da bi si nuncij temeljito ogledal celo taborišče in videl, da ni vse tako, kakor se kaže na prvi pogled, s katerim ga hoče uprava taboriščna samo preslepiti. Bali so se, da ne bo videl, kako hudo jim je, ko bo videl tako (nevsakdanje) lepo urejeno taborišče. Bali so se celo zabuhlih tovarišev, češ da si bo mislil, kako lepo so rejeni. S podobnimi občutki so pričakali tudi krškega škofa in druge cerkvene obiskovalce.

Ti obiski so resda potrdili govorice o strašnem stanju v taboriščih in slabih življenjskih razmerah glede hrane, obleke, bivališč itd. Niso pa prav veliko vplivali na izboljšanje tega stanja. Nunciju je Pij XII. izročil za slovenske internirance za nakup sadja, podobice in rožnih vencev 30.000 lir. Zaradi nezadostnosti te pomoči je v imenu Vatikana kardinal Maglione prosil za posredovanje jezuitskega patra Tacchia Venturini, ki je imel dobre zveze s fašističnimi vrhovi. Venturini je 13. februarja 1943 poročal o uspehih svojega posredovanja. Pri tem je potrdil, da je stanje nekaterih slovenskih internirancev izredno težavno. Uspelo mu je sicer izposlovati nekaj olajšav, čeprav je moral priznati, da je bilo vse skupaj bore

malo in da bodo morali imeti interniranci še veliko potrpežljivosti pri prenašanju nadlog in trpljenja.²⁷

Razporeženje velike večine internirancev je prej ali slej postalo protiitalijansko po logiki stvari same. Ti so se torej v splošnem - izjeme so bili le nekateri verniki - prej ali slej čutili pripadnike skupnosti, ki je nasprotna italijanskim stražnikom v vseh pogledih, in jih je motilo celo to, da imajo z njimi istega boga. Toda zaradi velike premoči italijanske oborožene sile se to razporeženje ni moglo vedno javno uveljaviti. Velikokrat je bilo lažje sprejeti utvaro, da so glavni krivci njihovega gorja partizani, saj je kazalo, da jih bo italijanska vojska povsem iztrebila iz slovenskih gozdov. Tako so nekatere internirane partizane ob prihodu v taborišče njihovi znanci "prav napadli", češ: "Ti si kriv vsega gorja v naši vasi, da smo vsi moški v internaciji, ker si stalno izzival Italijane z orožjem."²⁸

Katoliška vera je postala problematična kot opora za ohranitev njihove slovenske identitete, ker so jo italijanske oblasti začele uporabljati kot orodje za asimilacijo. To je prišlo do izraza tudi med verskimi obredi v taboriščih, saj so bile med njimi mize, ki so jih uporabljali kot oltar, pogrnjene z italijanskimi zastavami, med mašo so italijanski vojaki asistirali s trobento in stali v paradni držji z bajoneti na puškah.

Vojaški asistenti pri mašah so internirance še posebej hodli v oči. Eni so mislili, da so bili tam zato, ker so taboriščni oblastniki "nekaj pogruntali, da ni vse v redu, zato je stalno vojak z njim z 'bajonet auf'".²⁹ Drugi so se norčevali iz vojakov, ki sta stala ob duhovniku, češ da nadomeščata manjkajoča svetnika in izražali še drugačne pomisleke: "Poglej, kakšna komedija je to. Duhovnik v mašnem oblačilu oznanja mir na zemlji v imenu Kristusovem. Njemu ob strani pa stoje ubijalci z nasajenimi bajoneti. Zdi se mi, da vidim na bajonetih kri naših talcev in drugih, ki so jih pobili. Oznanjevalec miru in ubijalci, pa služijo istemu bogu. Da bi bila komedija še bolj zabeljena, slišiš pesmi, pa čeprav nabožne, da jih pojejo Slovenci, rojaki tistih, katerih kri se drži teh bajonetov."³⁰

Ker ni bilo mogoče pričakovati spremembe v njihovem položaju pripadnikov premaganega naroda in graditi drugačnosti od Italijanov in njihove države, ki je bila katoliška država par excellence, na katoliški veri, so mnogi raje iskali oporo drugod kot v Svetem pismu. Včasih so pridigarji skušali tudi premagati predsodke, ki so jih imeli italijanski vojaki do taboriščnikov. Neke nedelje je kurat na Rabu vojakom "kar naravnost povedal", da niso vsi ti tisoči "banditi iz gozdov", češ: "Večina je poštena, verna, pridna, pa tudi inteligentna. Mi, Italijani, smo katoličani in kulturni narod, zato pazite, kako s temi ljudmi ravirate, da ne boste jemali ugleda sebi, naši vojski in svojemu narodu."³¹ Vendar so njegove besede imele malo vpliva na odnos stražarjev do svojih ujetnikov.

Po zapažanjih nekdanje rabske interniranke so tedaj vsi in povsod spraševali po slovenski knjigi, "kakor da jim bo prinesla odrešenje". Veliko hrepenenje po (slovenski) knjigi naj bi po njenem mnenju izražalo čisto posebno, slovensko kvaliteto, namreč, tisto hrepenenje slovenskega človeka, "ki nas je stoletja ohranilo, ki nam je vlivalo vero in nas navdajalo s pogumom, ki nas je ohranilo na tej zemlji kljub germanizaciji

26 J. Springer, *ibidem*; R. Rabič, *op. cit.*, str. 73; F. Šušteršič, *Trg lakote*, Ljubljana 1977, str. 137.

27 *Skrb za trpeče*. V: *Družina* 13, Ljubljana 1973, str. 3.

28 Milan Finc, *Spomini na zapore in taborišča*. Arhiv Pokrajinskega muzeja Ptuj, Fascikel Taborišča.

29 A. Zupančič, *zapis z dne 21. 6. 1942*.

30 Alojz Maršič, *Spomini na taborišča Gonars, Renicci, Flossenbürg in Buchenwald*. Arhiv Komitaja za bišče politične zapornike internirance in žrtve antifašizma, str. 26.

31 R. Rabič, *ibidem*.

in italijanizaciji, ki nam je vlivalo voljo do dela in zaupanje v končno zmago.³² Pri tem je šla izjemna vloga Francetu Prešernu, ki je "spisal drobceno knjigo poezij in postal velikan". Na Rabu so si njegove Poezije prepisovali, prepisi so romali iz roke v roko. Zlasti pomenljiva sta se jim zdela verza: "Manj strašna noč je v črne zemlje krili, kot so pod svetlim soncem sužnji dnovi." Sivi dnevi so bili manj sivi, bolečine in ponižanja lažja, zakaj pesnikova misel je že zdavnaj osmislila njihovo trpljenje in dala celo smrti v taborišču smisel upora. Smrt ni bila več samo izraz nemoči in popolnega obupa, postala je tudi upor zoper nečloveške razmere, v katere so bili vrženi.

Najbolj uporni so pri Prešernu našli še več: "Največ sveta otrokom sliši Slave!" Misel torej, ki je dajala še drugačno upanje, upanje na uspeh zoper nemško in italijansko velesilo, kajti Slovenci nismo sami in majhni, z nami so tudi drugi Slovani z veliko Rusijo, največjo državo na svetu. Ko je iz Gonarsa pobegnila osmerica, so se dogovorili, da bodo sporočili v taborišče, kakšna je situacija na prostosti; kot razpoznavni znak je bil dogovorjen prav navedeni verz. Ta je v njih budil občutja pripadnosti slovanstvu kot veliki sili, ki je sposobna uspešno postaviti se po robu ogromni moči sil osi. Ta občutja so bila v časih bolj ali manj brezobzirnega etnocida, ki so mu bili izpostavljeni Slovenci, eden izmed glavnih temeljev njihove zavesti o nacionalni samobitnosti.

Identite se vedno oblikujejo in potrjujejo v odnosu do Drugega. Ker katoliška vera ni mogla biti dovolj trdna opora za utrjevanje njihove ne-italijanske samozavesti, so občasno takšno iskali in našli tudi v navezovanju na posamezne predkrščanske narodne tradicije. Tako so si v Gonarsu 23. junija 1942 pri taboriščnih oblasteh izprosili dovoljenje, da so smeli kuriti kres (s katerim so po dnevnem zapisu Albina Zupančiča proslavili prvo obletnico, "od kar smo pod veliko in mogočno Italijo v borbi proti gigantski komunistični Rusiji"). Milan Hreščak, njihov predstavnik pri komandantu sektorja, je prepričal Macchija, da gre za narodni običaj Slovencev brez političnega pomena. Na predvečer šentjanževega so prišli v nevtralni prostor, kjer je tedaj že stala pripravljena velika grmada. Na oder je stopil Ante Blaj in v "zelo ognjevitim in borbenem govoru" obudil spomin na kresovanje starih Slovanov. Ozrl se je proti Krmu, izginjajočem v mrakovih, in govoril o domovini tam zadaj. Morda bi se poslušalcem ob drugi priložnosti govornikove besede zdele obrabljene fraze, toda tistega večera so se vse oči obrnile proti vzhodu. Govoril je še naprej: o kresovih, ki jih prižigajo sovražne roke, in kresovih, ki bodo to noč zagoreli po gozdovih.³³ Za njim so nastopili še recitatorji Murnovih in Prešernovih pesmi, pevski zbor je zapel Od Urala do Triglava in svoj repertoar narodnih pesmi. Ko je bil program končan, so vsi skupaj, to se pravi približno tisoč petsto ljudi, zapeli Hej Slovani. Nato so plesali kolo, vriskali in prepevali vse po vrsti od Terzinke naprej, "kot da je že svoboda".³⁴ Simpatizerji NOB so čutili ob vsem tem nekako demonstracijo, ki je sicer potekala brez incidentov, a je slehernega udeleženca napravila "bolj samozavestnega". Menili so, da je bilo kresovanje "prava narodna manifestacija,

ki je dobila obeležje pripadnosti osvobodilnemu gibanju slovenskega naroda".³⁵ Nekaterim med njimi se je celo zdelo, da se je po taborišču tedaj razlila "rdeča svetloba", najbolj vneti pa so pred barako za ujete pripadnike Rdeče armade videli mladega vojaka, ki je od daleč opazoval kresovanje, kako se je vzravnal v pozor in nepremično držal desnico v pozdrav.³⁶ Versko vprašanje je postalo politično vprašanje par excellence tudi zaradi tega, ker je duhovščina v Ljubljanski provinci na verskih čustvih ljudi skušala graditi politične cilje. V Gonarsu in kasneje v Reniciju je taboriščna OF spodbujala internirance, naj bojkotirajo maše in s tem manifestirajo svojo zavest upora. Take "direktive" so po spomilih Lojzeta Bukovca "v glavnem tudi pravilno razumeli in so hodili k maši le najbolj zaostali ljudje". Nasprotno naj bi se po istem viru tako imenovani zaščiteni verskih obredov "zelo vneto udeleževali".³⁷

Razvoj dogajanja na svetovnih bojiščih je vedno bolj jasno kazal na obrat v vojni sreči. Ker so pričakovali, da jim bo konec vojne in poraz sil osi prinesel težko pričakovanjo svobodo, so se poslej toliko lažje identificirali z nosilci NOB, zmagovalci, ne pa s poraženci. Zaradi sprememb na vojaškem in političnem prizorišču v svetu in v domovini je bilo vse manj "klerikalno" in "nacionalno" usmerjenih na eni strani in vse več pristašev NOB na drugi. Na tak razvoj je močno vplivalo tudi izpuščanje internirancev od jeseni 1942 dalje, ko so poleg najbolj oslabilih odhajali pretežno tisti, ki so jih priporočili duhovniki in Graziolijevi župani.

Delovanje aktivistov OF po taboriščih je bilo tesno povezano z "bojem proti reakciji". V času številnejših izpustov so prepričevali vračajoče se, naj se ne vključijo v belo gardo. Govorili so jim o stanju na bojiščih v Afriki in Sovjetski zvezi in o protinarodnem delovanju nekaterih duhovnikov. "Da pri tem ni manjkalo namigovanj, da se kmalu vrnemo in uredimo vse, kakor je treba, je jasno..." (Winkler 1987: 186-187). Organizacija OF na Rabu je izvršila marca 1943 "referendum posebne vrste". Objavili so posebno "povelje komandanta taborišča", da pojde takoj domov vsakdo, kdor se prijavi v oborožene belogardistične enote. Vse taborišče je razpravljalo o tem "razpisu", prijavilo pa se je 1,5 % vseh internirancev v moškem delu taborišča. "Tako je bilo vodstvu popolnoma jasno, da je ogromna večina internirancev na strani OF, koga se je treba varovati, kdo utegne biti vohun".³⁸

V pridigah so jim sicer večkrat ponavljali, da je oblast od Boga: oblasti morajo biti zatorej pokorni. Pokorščina, ponižnost je sploh ena najlepših čednosti, nepokorščina pa je greh, ki terja kazen. Trpljenje v taborišču morajo sprejeti kot kazen za greh, za vse svoje grehe, še zlasti za nepokorščino. Na ta način so zbujali v vernikih močna občutja slabe vesti. Interniranci namreč niso sprejemali vere samo kot nekako globinsko (metafizično) razlago zgodovinskega dogajanja, tj. praviloma kot apologijo obstoječega stanja. Večina internirancev takšnega stališča po notranji logiki taboriščnega življenja ni mogla sprejeti in je, prav nasprotno, v veri iskala izhod iz stisk obstoječega stanja, tj. utopijo. Zaradi prevelike stiske so jih takšne pridige vse več in vse bolj odvrčale od cerkvenih

32 M. Mohorič, op. cit., str. 87.

33 J. Kozak, op. cit., str. 325.

34 Lojze Bukovac, *Internacijsko taborišče Gonars in Renicci*. Arhiv Inštituta za novejšo zgodovino Ljubljana. Fond Medvojni spomini. Ljubljana 1955, str. 26.

35 J. Martinčič, *Beg iz Gonarsa*, str. 98.

36 J. Kozak, *ibidem*.

37 L. Bukovac, op. cit., str. 46.

38 Franček Drenovec et al. (ur.), *Rabski zbornik*. Ljubljana 1953, str. 126.

obredov. Kajti vera za večino ni bila samo izraz nemoči, ni bila zgolj opij za ljudstvo: bila je tudi upor zoper bedo in ponižanje. Verski obred je tako prej ali slej dobil še druge dimenzije. K maši so nekateri hodili zgolj iz verskih nagnjenj, drugi iz poslušnosti itd. Precej jih je prihajalo tudi iz spekulantskih računov: "Svetohlinci pri nedeljski maši so klečeplazili pred oltarčkom in sklenjenih rok zrlj v božjega služabnika, misleč, da bodo zato spuščeni domov; dokazati so hoteli, da se poživljajo na komunizem in partizanstvo."³⁹

Vzrok za manjše zanimanje za verske obrede tedaj ni bil v tem, da bi izgubili vero v boga, v posmrtno življenje itd. Kot je zabeležil samostanski kronist, mu je taboriščni kurat don Luigi Stefani pripovedoval o globoki veri med taboriščniki. Don Luigi je bil kar presenečen nad njihovo pobožnostjo in še zlasti nad tem, da so se pred smrtjo vsi radi spovedali. Sam je namreč pričakoval, da bodo pred smrtjo preklinjali in psovali, ne pa se spovedovali, oni pa so vse pozabljali in se skrušeno spovedovali. Do verskih obredov so postaja(ja)li brezbržni, ker so bili "človečanski nauki krščanstva v strahotnem nasprotju z divjanjem fašističnih strahovalcev". Potrdilo za to je tudi dejstvo, da je zaprisego Rabske brigade opravil po verskem obredu Jože Lampret, kurat XIV. divizije. V krajšem govoru je ob tej priložnosti poudaril, da je boj slovenskega naroda za osvoboditev v najgloblji in najtesnejši zvezi s krščanskimi načeli, ki so načela bratstva, svobode in ljubezni.⁴⁰

Verska čustva taboriščnikov so pomembno vplivala tudi na razvoj občutij skupnosti in tovarištva, in sicer so zlasti razlike med njimi vplivale razdruževalno. Če so eni prosili pri upraviteljih taborišč, da bi jim bilo na kakšen način omogočeno spolnjevati verske dolžnosti, so drugi menili, da bi tudi v tem morali paziti na svoje človeško dostojanstvo. V začetku julija 1942 so morali po maši, ki je bila v sektorju alfa, obhajanci iz bete poklekati ob žični ograji in se z obrazi dotakniti bodeče žice, da jih je duhovnik lahko obhajal z druge strani žice. Večini iz bete se je zdel ta prizor "zelo ponižujoč". Za hrbti obhajancev je bilo slišati godrnjanje: "Prokleti klečeplazi, da bi si vsaj popraskali nosove." O dogodku so na široko razpravljali še nekaj dni, pri čemer so prevladovali pomisleki do udeležbe verskih obredov na tak način. "Verske fanatike, ki so se pustili obhajati na tako ponižujoč način, so odkrito kritizirali. Da so napravili sramoto sebi in nam vsem, da je to narodna sramota."⁴¹

Razlik, do katerih je prihajalo zaradi tega, niso bili zmogli preseči niti takrat, ko je bilo to v njihovem najboljšem interesu. Slabe življenjske razmere so povzročale, da so se taborišča sčasoma začela spreminjati v "žive grobnice". Umiranje v taboriščih je med prizadetimi vzbujalo seveda grozo in strah ter krepilo protitalijansko razpoloženje. Najbolj prišlo to do izraza, ko je stražar v Gonarsu 24. avgusta 1942 ustrelil Rudolfa Kovača, ki se je sončil za barako. Uboj je povzročil med interniranci veliko ogorčenje. V protest so priredili zbor vseh internirancev. Zbori, ki so jih pripravljali kapi, so bili kakor polži. Ko je Jože Kelbe zatrobil jugoslovanski vojaški "zbor", so se zbrali z "neverjetno naglico"; vrste so bile ravne "kakor

rezila".⁴² Vendar vsi niso šli na zbor. Nekateri tudi iz političnih razlogov, ker so zbor organizirali aktivisti OF. "Se-veda ni bilo konca fraz o nesolidarnosti, pieteti. Celo grozili so prikrito. Ločitev je bila popolna", je zapisal avtor tipkopisa Gonars.⁴³ Toda vsi "COF" (tj., "contra oefovci") niso bili toliko dosledni in nekateri med njimi niso bojkotirali zbora.

Za politične nazore pripadnikov in nasprotnikov OF je bilo značilno sklicevanje na narod, na slovenstvo kot nekaj neitalijanskega, celo protitalijanskega. V skladu s tem so veljali za prave Slovence politični somišljeniki, njihovi nasprotniki pa so bili "čudni Slovenci". Prav tako so oboji prišli do sklepa, da so glavni sovražniki italijanskih oblastnikov Slovenci: "Lahi mesto, da bi šli v gozdove za tolkami, so lepo po vaseh pobrali vse moške stare 14 ali več let in jih vozili na Rab, kot partizanske ujetnike. Lahom je bilo pač vseeno ali dobe Slovence doma v hiši ali pa z orožjem v rokah v hribih. Zanje ni bil sovražnik številka 1 komunist, ampak Slovenec, katerega je treba iztrebiti iz zemlje, na kateri živi."⁴⁴ Toda čeprav so nasprotniki NOB prišli v tem do istega sklepa kot njegovi pristaši, so se vključevali v oddelke MVAC in v njih "popravljali italijanske napake" pri zatiranju NOB v prepričanju, da najbolje služijo svojemu narodu, če se borijo za "narod, vero in boga proti največjemu sovražniku, komunizmu".

Čeprav sta bila bes in gnev do zatiralcev zaradi umiranja sosedov skupna vsem internirancem, so se iz istega razloga krepila tudi medsebojna nasprotja, pogojena predvsem z različnimi političnimi nazori posameznikov. Pristaši NOB so namreč dolžili za množično umiranje v taboriščih "fašistične krvnike in domače izdajalce", medtem ko so nasprotniki NOB med njimi krivdo za to pripisovali "laški vojski in komunistom". Ta nasprotja so se v mnogih primerih zaradi zunanjih vplivov v taboriščih še poglobljala, tako da je med interniranci vladala ponekod kar "vojska v malem". Zlasti "ofarji" in "belčki" so grozili drug drugemu, da bi morali ostati "za vselej v taborišču klatro globoko pod zemljo".⁴⁵ Uničenje političnih nasprotnikov je postala kar ena izmed glavnih točk v programih političnih organizacij v taboriščih; medsebojne obtožbe pa tako hude, da v mnogih primerih ni bilo nikdar več mogoče mimo njih.

Navedeno etnografsko gradivo kaže na velik vpliv verske zavesti za družbeno konstrukcijo resničnosti, in to tudi pri tistih, ki niso bili verni ali so ji celo nasprotovali. Prav (katoliška) vera jim je dajala okvir in temeljne elemente za osmišljanje taboriščnega sveta in dogajanja v njem. Zgodovinsko dogajanje, ki jih je zajelo v vrtnice nezaslišanih krivic in v katerem so se počutili povsem nemočni, je bilo samo po sebi za ogromno večino med njimi povsem nesmiselno. Zato so ga skušali osmisliti. To pa so zvečine počeli tako, da so dejstva spreminjali v "dejstva", ki so ponazarjala "gibalo" zgodovinskega dogajanja. Takšno "gibalo" so mnogi prepoznali v volji in delovanju "višjih", izven človeka in njegovega sveta stoječih sil, s čimer so zgodovino pretvarjali v hierofanijo. Dejansko dogajanje so v tem procesu sproti prevajali z mitskimi kategorijami, njegove akterje pa v arhetipe (heroje ali pošasti). Zgodovina je tako postaja(ja)la "metafizika" zgo-

39 F. Šušteršič, *Trg lakote*, str. 98-99.

40 F. Potočnik, *Koncentracijsko taborišče Rab. Koper 1975*, str. 268.

41 A. Maršič, op. cit., str. 38-39.

42 L. Bukorac, op. cit., str. 28.

43 Arhiv Inštituta za novejšo zgodovino Ljubljana, *Fondi Škofijske dobrotelne pisarne, fascikel 129*.

44 R. Rabič, *Rab. V. Ameriška domovina 134. Cleveland 1952*, str. 2.

45 Karel Mauser, *Ljudje pod bičem. Buenos Aires 1963*, str. 200.

dovine, to se pravi, razodevanje volje in delovanja "višjih" sil in hkrati navodilo za ravnanje, zlasti za odnos do tistih, v katerih so iz tega ali onega razloga prepoznali mitskega nasprot-

nika. Tega pa je bilo seveda treba - ne glede na narodnost - brezpogojno uničiti, da bi mogel na svetu spet zavladati red.

Summary

RELIGIOUS BELONGING AND NATIONAL IDENTITY IN EXTREME CONDITIONS

Božidar Jezernik

In this article the author deals with the question how the religious belonging of the Slovene internees in Italian concentration camps during the World War Two was shown and how it influenced the social construction of reality, that means their definitions of themselves and the camps' social world. During the World War Two the Slovene ethnic territory was divided between three countries, each of them planning to suppress the Slovene identity as such. The question of a person's identity was perhaps the most problematized right in the concentration camps, since they had been built on the consistent denial of all the rules and conventions of the civil world, and the certainties that were based on them. The ethnographic material stated points at a great influence of the religious consciousness on the social construction of reality, even with those who were not religious, or, what's more, were opposed to religion. It was the (catholic) religion that gave them frames and basic elements for making sense in their camp-world and all that happened in it. The historic happening itself, which drew them into the whirl of terrible injustices and in which they felt totally powerless, was completely senseless to most of them. That is why they tried to put some sense in it. And they did this by changing facts into "facts" that illustrated the "motive power" of the historic happening. Many recognized such "motive power" in the will and activities of the forces "majeure" standing outside of man and his world, with which they were converting history into hierophany. In this process the actual happening was simultaneously translated by mythical categories, and the actors by archetypes (heroes and monsters). That is how history became the "metaphysics" of history, that is to say, the revealing of the will and activities of forces "majeure", and at the same time an instruction of acting - especially in relation to those in whom, for some reason or other, a mythical enemy was recognized. And irrespective of his nationality, he absolutely had to be destroyed in order that order might rule the world again.